

О. В. Рудь,
старший викладач кафедри менеджменту освіти ВІШПО;
О. С. Лопошук,
директор Столинсько-Смолярської ЗОШ І–ІІ ст.
Любомльської районної ради Волинської області

Духовно-моральне виховання як фактор формування життєвих компетентностей школярів

*Реалізація діагностико-концептуального етапу
дослідно-експериментальної роботи на базі Столинсько-Смолярської
загальноосвітньої школи І–ІІ ступенів Любомльської районної ради
Волинської області (вересень 2017 р. – вересень 2018 р.)*

Розглянуто важливість аксіологічного підходу до формування змісту сучасної освіти в контексті гуманітарної парадигми, актуалізовано проблему цінностей і ціннісних орієнтирів у сучасній вітчизняній філософії освіти. Становлення компетентності життєвого проектування на етапі здобування освіти відбувається у процесі взаємодії педагога й учня. Окреслено пріоритетність формування духовних компетентностей учнівської молоді.

Ключові слова: аксіологія, освіта, гуманітарна парадигма, цінності, ціннісні орієнтації, модернізація освітнього процесу, духовно-моральне виховання, життєве проектування, формування компетентностей.

Rud O. V., Loposhuk O. S. Spiritual and Moral Education as a Factor of Formation of Pupil's Life Competence.

The importance of the axiological approach to the formation of modern education in the context of the humanitarian paradigm is considered in the article. The problem of values and value orientations in the modern native philosophy of education is actualized. The development of the competence of life designing at the stage of acquisition of education takes place in the process of interaction between the teacher and the student. The priority of formation of the pupil's spiritual competence is outlined in the article.

Key words: axiology, education, humanitarian paradigm, values, value orientations, modernization of educational process, spiritual and moral education, life designing, formation of competence.

Національна стратегія навчання та виховання підростаючого покоління в Україні потребує впровадження нової освітньої парадигми, мета якої полягає у всебічній підготовці молодої людини до життя у багатовимірному, швидкоплинному світі, що дедалі більше глобалізується, формуванні її ціннісних пріоритетів.

В одному з інтерв'ю міністр освіти і науки України Лілія Гриневич справедливо стверджує: «Найстрашніше – освічена людина без цінностей» [4]. Реформування національної освітньої системи визначає пріоритетним аксіологічний аспект Нової української школи. Актуальним завданням визначає збереження духовності особистості та суспільства, залучення до національних цінностей, вітчизняної культури, традицій.

Духовно-моральне виховання у ЗЗСО в контексті реалізації аксіологічної освітньої парадигми насамперед вимагає чіткого означення як власної мети, так і сутності ролей тих особистостей, які безпосередньо залучені до освітнього процесу. До них відносяться суб'єкти, які здобувають освіту, та суб'єкти, які сприяють її здобуттю. З точки зору сучасної філософії освіти, освіта є цілеспрямованим процесом осягнення світу, в якому живе людина.

Найважливішою педагогічною проблемою в сучасних умовах стає проблема ефективнішого

використання потенціалу національних цінностей. Недаремно у Концепції 12-річної освіти зазначено: «Діяльність школи ґрунтується на засадах органічного поєднання національного і загальнолюдського. Домінантою виховного процесу має стати формування в учнів патріотизму з повним змістовим наповненням; з одного боку, це виховання любові до рідного краю, свого народу, держави, відповідальності за їх майбутнє, а з іншого – відкритість до сприйняття різноманітних культур світу, освоєння фундаментальних духовних цінностей людства – гуманізму, свободи, справедливості, толерантності, культури, миру, національного примирення, збереження природи». В основу сучасної концепції організації освітньо-виховного процесу покладено компетентнісний підхід, результатом якого є компетентний випускник ЗЗСО.

Одна з візій сучасної освіти – духовний розвиток особистості. Проблема формування духовності учнів є актуальною і належить до проблеми соціального характеру, оскільки пов'язана з таким поняттям, як формування особистості, світогляду молодого покоління, плеканням майбутнього країни, виховання людини, яка б протистояла економічним труднощам, духовній деградації, моральному та фізичному виснаженню, – завдання, спільне для сім'ї, школи, суспільства.

Однак для пробудження і подальшого духовного розвитку громадянина потрібно створити відповідні умови. І питання це – надзвичайно важливе, оскільки духовність визначає спрямованість усіх розумових, емоційно-чуттєвих, вольових якостей людини, її здатність до самоусвідомлення себе як особистості. Навчально-виховний процес у загальноосвітній школі покликаний реалізувати це завдання, і саме християнські моральні цінності мають великий вплив на формування життєвих компетентностей молоді.

Усвідомлюючи зазначене та опираючись на напрацювання педагогічних колектив Столинсько-Смолярської ЗОШ І-ІІ ст. Любомльської районної ради Волинської області у вересні 2017 року проявив ініціативу впровадження дослідно-експериментальної роботи з теми «Духовно-моральне виховання як фактор формування життєвих компетентностей школярів». На етапі підготовки до її проведення на базі навчального закладу проведено аналіз його освітньої діяльності. Він засвідчив, що питання формування моральних норм поведінки, толерантного ставлення до всього навколишнього світу, до праці, спрямованість на пізнання свого внутрішнього світу і віра у необхідність духовної мотивації людської діяльності залишається актуальним та важливим.

Для формування духовного світу дитини потрібен системний підхід. Він передбачає цілісний, взаємозалежний, відкритий процес залучення дітей і молоді до цінностей у їх постійному розвитку й саморозвитку. Також важливим фактором є наступність і безперервність, тобто постійне ускладнення та урізноманітнення змісту й напрямів розвитку моральних чеснот, комплексність та інтегрованість яких полягають у взаємодії навчання і виховання, поєднанні зусиль сім'ї та школи у виховному процесі.

Науково-педагогічні працівники кафедри менеджменту освіти Волинського ІППО підтримали ініціативу ЗЗСО і в рамках інноваційної діяльності здійснюють науково-методичне забезпечення дослідно-експериментальної роботи (наказ управління освіти, науки та молоді Волинської облдержадміністрації № 375 від 12.06.2017 р.). Науковим керівником призначено старшого викладача кафедри менеджменту освіти ВІППО О. В. Рудь, науковим консультантом – завідувача кафедри менеджменту освіти ВІППО, кандидата фізико-математичних наук, доцента М. О. Сташенка.

Гіпотезою дослідження висунуто припущення, що духовно-моральне виховання у навчально-виховному процесі буде ефективним фактором формування життєвих компетентностей школярів.

Об'єкт дослідження: навчально-виховний процес у ЗЗСО.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування життєвих компетентностей учнів системою духовно-морального виховання.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка моделі формування духовних компетентностей учнів системою духовно-морального виховання.

Термін проведення експерименту: вересень 2017 – вересень 2022 рр.:

I етап (діагностико-концептуальний) – вересень 2017 р. – вересень 2018 р.;

II етап (формульвальний) – вересень 2018 р. – серпень 2020 р.;

III етап (узагальнювальний) – вересень 2020 р. – вересень 2022 р.

Робота I (діагностико-концептуального) етапу розпочата у вересні 2017 р. і тривала по серпень 2018 р., відповідно до затвердженої програми. Педагогічний колектив школи на цьому етапі особливу увагу приділяв завданню перетворення процесу набуття досвіду й педагогічних знань із обов'язку на їх внутрішню особистісну потребу, адже ефективність духовного виховання залежить від реалізації сукупності психолого-педагогічних умов: взаємин між суб'єктами в реально існуючому особистісно орієнтованому педагогічному процесі; стимулюванні природних задатків; насиченні життєдіяльності дітей, батьків і педагогів позитивною енергією, особливим стилем взаємин; послідовних, науково обґрунтованих змін дидактичних умов.

Для реалізації завдань I етапу використовувались такі методи як теоретичні (вивчення й аналіз шкільної документації та психолого-педагогічної літератури); емпіричні (діагностичні – усні й письмові опитування, бесіди, педагогічне спостереження) тощо. Зокрема, реалізовано програмні завдання:

- Визначення та наукове обґрунтування теми, мети та завдань дослідно-експериментальної роботи.

- Формування гіпотези експериментальної роботи.

- Проведення прогностичного аналізу організаційно-педагогічних, матеріально-технічних, фінансово-економічних умов.

- Організація науково-методичної підтримки експерименту.

- Розробка документів дослідно-експериментальної роботи: заявки, програми, програми I етапу (діагностико-концептуального).

- Вивчення нормативно-правового та науково-методичного забезпечення дослідно-експериментальної роботи.

- Проведення аналізу теоретичних положень досліджуваної теми в науковій і педагогічній теорії та практиці.

Здійснено аналіз стану проблеми у педагогічній теорії та практиці: вивчено і проаналізовано нормативно-правові документи з питань проблеми дослідження, науково-методичну літературу з теми. Узагальнено досвід навчальних закладів України з формування духовно-морального виховання: колектив ознайомився з кращим досвідом із організації заходів духовно-морального спрямування багатьох навчальних закладів.

Створено інформаційну базу даних із проблем формування духовно-морального середовища розвитку особистості, опрацьовано відповідну наукову та методичну літературу: систематично проводилося ознайомлення педагогічного колективу з науковою літературою за темою експерименту з подальшим її обговоренням. Предметом особливої уваги колективу школи стали праці вчених, присвячені різним аспектам теорії духовно-морального і національно-патріотичного виховання. На першому етапі дослідно-експериментальної роботи керувались працями

І. Беха, Г. Біленької, В. Ковалю, О. Сухомлинської, Ю. Азарової, О. Вишневського, Б. Кобзаря, Г. Ващенко, М. Стельмаховича та ін. Їх погляди на поняття національно-патріотичного виховання нетотожні. Частина науковців кваліфікує це поняття як визначний принцип вітчизняної педагогіки (Б. Кобзар, В. Оржеховська), як духовно-моральний принцип (Г. Ващенко, Т. Дем'янюк, К. Чорна), як основний принцип національного виховання (О. Вишневський, В. Кіндрат, Ю. Руденко, М. Стельмахович, Б. Ступарик).

(Література: Бех І. Д. Вибрані наук. пр. Київ: Букрек, 2015. 1–2 т.; Вишневський О. Г. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: посіб. для студентів ВНЗ. Дрогобич: Коло, 2003; Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Київ: Т-во «Знання» України, 2011; Сіданіч І. Л. Теоретико-педагогічні аспекти духовно-морального виховання дітей вітчизняної школи: монографія. Київ: Дорадо-Друк, 2012; Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ: Рад. шк., 1987; Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Острог, 2000; та ін.).

Проведено аналіз і теоретичних напрацювань учених стосовно підвищення професійної компетентності вчителів у системі самоосвіти. Педагоги укладають теки-скарбнички, активно використовуючи Інтернет-ресурси. Формується прагнення перебудови педагогічної діяльності та запровадження нових ідей для досягнення позитивного результату щодо проблеми дослідно-експериментальної роботи. При цьому визначальними є принципи системності, науковості, інтегрованості, мобільності, реалістичності, комплексності, демократичності.

Організація роботи творчої групи учасників дослідно-експериментальної роботи. Формування науково-методичної ради дослідно-експериментальної роботи.

Проведено перерозподіл управлінських функцій з метою ефективної реалізації завдань дослідження: обґрунтовано та розроблено річний план роботи школи на 2017/2018 навчальний рік з урахуванням завдань I етапу дослідно-експериментальної роботи; передбачено програмні заходи при складанні планів виховної роботи класних керівників, вихователів ГПД, керівників гуртків.

Визначення складу творчих груп учителів-дослідників за основною темою дослідно-експериментальної роботи.

Сформовано творчі групи вчителів для створення навчального, навчально-методичного та методичного забезпечення виховної системи навчального закладу з духовно-морального середовища розвитку особистості: I група – **національно-патріотичного виховання**. Керівник групи Поліщук Валентина Андріївна (вчитель української мови та літератури); II група – **духовно-морального становлення особистості**. Керівник групи Лопшук Володимир Володимирович (вчитель основ християнської етики); III група – **художньо-естетичного виховання та народознавчої традиційності розвитку творчих здібностей учнів**. Керівник групи Лорентович Наталія Степанівна (вчитель початкових класів); IV група – **народознавчої**

традиційності розвитку творчих здібностей учнів. Керівник групи Грицюк Світлана Степанівна (вчитель початкових класів), V група – **апробації та впровадження науково-експериментальних розробок**. Керівник групи Поліщук Віктор Михайлович (соціальний педагог).

Розробка та узгодження методики діагностики рівня розвитку духовності учнівської молоді. Проведення первинної діагностики рівня розвитку духовності учнівської молоді.

Проведено комплексну діагностику готовності педагогічного колективу до здійснення дослідно-експериментальної роботи з мотивацією на позитивний результат. Здійснено поточне анкетування вчителів, учнів, батьків щодо виявлення ставлення респондентів до проблеми дослідження.

Результати анкетування. Готовність педагогічних працівників до участі в дослідно-експериментальній роботі: беруть участь у дослідно-експериментальній роботі вперше – 100 %; педагогічних працівників, що готові зразу ж включитися в процес експерименту, – 81 %; відчують побоювання, що не зможуть ефективно працювати над реалізацією проблеми експерименту, – 18 %; потребують постійного супроводу методистів, науковців – 75 %; вважають, що займатися дослідно-експериментальною роботою для них ще зарано, – 6 %.

Аналіз стану чинників, що впливають на розвиток духовності учнівської молоді та її складових за даними діагностики.

За результатами дослідження виявлено, що домінуючими тенденціями в педагогів є високий рівень мотивації досягнення успіху, надто високий рівень мотивації уникнення невдач, середній ступінь готовності до ризику. Висока мотивація в досягненні успіху є позитивним явищем, проте занадто висока мотивація досягнення успіху корелює з низьким рівнем готовності до ризику. Надто висока мотивація досягнення успіху не залишає педагогові права на помилку чи невдачу, позбавляє можливості експериментувати чи ризикувати.

Для вивчення ціннісно-сміслового компонента використано такі методики: «Ціннісні орієнтації» Мілтона Рокіча (адаптація Д. Леонтьєва); методика граничних смислів Д. Леонтьєва.

Узагальнюючи висновки отриманих даних, можна стверджувати, що педагогічний колектив школи в цілому готовий до участі в дослідно-експериментальній роботі та характеризується високим рівнем мотиваційно-цільового компонента психологічної готовності.

Розробка і затвердження програми удосконалення та корекції структурних компонентів реалізації завдань експериментальної роботи.

За результатами діагностування та з метою підвищення психологічної готовності педагогічного колективу до роботи в умовах експерименту організовано відповідну роботу:

– проведено цикл корекційно-розвивальних занять для вчителів «Формування мотиваційної готовності вчителя до інноваційної діяльності», які за результатами діагностичних досліджень мають завищений рівень мотивації до успіху, високу готовність до ризику,

низьку мотивацію до уникнення невдач, низьку самооцінку;

– індивідуальне та групове консультування педагогів за результатами діагностування для надання висновків та рекомендацій (постійно).

Організовано самоосвітню роботу педагогів; проведено методичні консультації з метою підготовки педагогів до участі в дослідно-експериментальній роботі та реалізації завдань експерименту відповідно до професійних запитів і потреб. Створено навчально-методичну базу для забезпечення якісного дослідження та експериментування: придбано наукову літературу, підручники, методичні посібники, оформлено презентації, розроблено сценарії масових заходів, конспекти уроків.

Підготовлено і проведено:

– засідання педагогічної ради школи з презентацією проблеми дослідно-експериментальної діяльності в навчальному закладі (17.11.2017);

– засідання ініціативної групи із залученням науково-педагогічних працівників ВІППО за темою «Духовно-моральне виховання як фактор формування життєвих компетентностей школярів. Зміст поняття „духовна компетентність”» (16.02.2018);

– науково-методичний семінар «Духовно-моральне виховання у ЗНЗ як один з факторів формування життєвих компетентностей школярів» (20.04.2018);

– засідання педагогічної ради школи на тему «Організація освітніх інновацій та дослідно-експериментальної роботи в навчальному закладі» (05.04.2018, протокол № 6);

– психолого-педагогічний семінар «Психологічні аспекти становлення духовних орієнтирів учнівської молоді» (30.05.2018.).

Розроблено: «Правила християнської педагогіки», «Шкільну програму духовно-морального виховання школярів».

Налагоджено співпрацю із батьками з метою спільної діяльності навчального закладу та сім'ї в реалізації завдань експерименту. Задля системної педагогічної просвітницької роботи для батьків проведено загальні батьківські збори «Роль і місце батьківської громадськості у реалізації завдань науково-експериментального дослідження з проблем духовно-морального виховання» (вересень, 2017 р.); підготовлено і надруковано статтю з проблем духовно-морального, родинного християнського виховання В. В. Лопошук «Методичні прийоми і форми роботи на уроках основ християнської етики» (Педагогічний пошук. 2016. № 4), В. В. Лопошук взяв участь у роботі I Всеукраїнського з'їзду педагогів КДМС 23–25.06.2017 р. (виступ «Інтеграція християнських біблійних цінностей в освітній процес»), обласній науково-практичній конференції педагогів КДМС «Становлення духовних орієнтирів учнівської молоді у контексті реалізації стратегії національно-патріотичного виховання» (13.09.2017 р.).

Організовано діяльність гуртків та клубів духовно-морального спрямування: хорового співу, біблійної історії та християнської етики, футбольної гри «При здоровому дусі – здорове тіло». Створений учнями школи волонтерський загін «Милосердя» займається

дослідженням героїчних і трагічних подій Другої світової війни, проведенням благодійних ярмарків, виручені кошти з яких направляються на потреби АТО (ООС), виготовленням подарунків, вітань, листівок, організацією зустрічей з солдатами АТО (ООС) тощо.

У школі запрацювало шкільне радіо «Віра. Надія. Любов». Педагогічні працівники закладу брали активну участь у семінарах, педагогічних читаннях, відкритих уроках та заходах із проблем, які наближені до теми дослідження, у ЗЗСО району:

– районний семінар вчителів ОХЕ «Ділимося досвідом» (лютий 2018 р., проводив учитель ОХЕ Лопошук В. В.);

– «Учитель року – 2018 з предметів духовно-морального спрямування» (обласний етап, учитель Лорентович Н. С. – II місце);

– участь у XXIII обласній виставці дидактичних і методичних матеріалів «Творчі сходинок педагогів Волині»: номінація «Предмети духовно-морального спрямування» (вчитель Лопошук В. В. виборов II місце з навчальним виданням «Методичні прийоми і форми роботи на уроках основ християнської етики»).

Упроваджується співпраця із релігійними конфесіями, зроблено акцент на синтезі наукової і релігійної картин світу, що сприяє розвитку системи моральних орієнтирів, особистісно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, здатності до сприймання, розуміння і творення художніх образів, потреб у художньо-творчій самореалізації і духовному самовдосконаленні.

Розпочато розробку моделі дослідно-експериментальної роботи.

Управлінське забезпечення інноваційної діяльності закладу освіти.

Протягом I етапу відбулось адаптування та узгодження навчальних програм і навчальних планів щодо реалізації дослідно-експериментальної роботи.

З метою формування в учнів знань про історію розвитку української культури, звичаїв та традицій українського народу використано години варіативної частини на вивчення факультативних курсів: з 1-го класу (за бажанням батьків) – курс «Християнська етика в українській культурі»; у 5–7-х класах – «Основи християнської етики» (по 1 годині).

У процесі роботи на цьому етапі експерименту шляхом об'єднання творчих та інтелектуальних зусиль педколективу в закладі створено сприятливі педагогічні умови для формування життєвих компетентностей у процесі здобуття середньої освіти; формується здатність керуватися набутими знаннями та вміннями у самостійній діяльності, процесі самоосвіти, глибинне розуміння учнями проблем соціуму, усвідомлення власної причетності до художніх традицій свого народу.

Колектив закладу до завершення I етапу дослідно-експериментальної роботи прийшов з переконанням, що основним змістом родинного, шкільного, суспільного виховання є створення духовно-емоційної платформи розвитку особистості. Під час I етапу дослідно-експериментальної роботи на основі результатів моніторингових досліджень та аналізу діяльності творчих груп створено умови для:

– організації роботи з духовно-морального виховання **як фактора формування життєвих компетентностей школярів**;

– ознайомлення учнів із християнськими цінностями;

– підвищення рівня пізнавальної активності, розвитку критичного мислення та творчих здібностей;

– пробудження в учнів бажання бути моральними;

– формування в дітей розуміння й особистісного ставлення до сутнісних питань про сенс та мету життя людини;

– формування стійких переконань щодо обраної моделі поведінки;

– розвитку чеснот і позитивних моральних якостей учнів, спонукання до самовдосконалення;

– подолання кризових станів у школярів та зниження рівня тривожності.

Розробка змісту та проекту програми формування етапу експерименту.

На II (формуальному) етапі дослідно-експериментальної роботи (2018–2020 роки) колектив закладу планує реалізувати такі напрямки дослідження:

Діагностика рівня професійної компетентності.

Розробка програми наукового, науково-практичного супроводу педагогічного колективу за обраною темою.

Розробка схеми та алгоритму науково-методичної діяльності з педагогами-експериментаторами.

Визначення умов формування компетентностей учнів через систему духовно-морального виховання.

Розробка програми моніторингу.

Визначення критеріїв та показників рівня вихованості, сформованості духовно-моральних якостей учнів.

Створення прогностичної моделі формування компетентностей учнів; становлення цілісної, духовної, морально-етичної особистості, світогляд якої формується на основі християнської культури, етики, толерантності у ставленні до інших релігійних культур, людського співіснування, морально-етичного виховання.

Проведення моніторингу визначення рівня сформованості потенціалу духовно-моральних якостей особистості учня.

Дослідження моніторингу громадської думки щодо питань духовного становлення особистості.

Розробка і затвердження програм спільної діяльності суб'єктів дослідно-експериментальної роботи. Відпрацювання механізму ефективної взаємодії: учні–учителі–батьки (модель триади).

Експериментальна перевірка системи роботи педагогічного колективу щодо формування

компетентностей учнів через духовно-моральне виховання.

Визначення тем, пов'язаних з національними духовними та морально-етичними цінностями, інтегрування змісту навчальних предметів (українська мова та література, зарубіжна література, історія України); розробка інтегрованих уроків та оформлення авторських науково-методичних матеріалів.

Розробка авторських інтегрованих програм із проблем духовно-морального, патріотичного виховання.

Консультації та навчання вчителів, батьків, представників громадськості з питань становлення духовно-моральної культури учнів та формування життєвих компетентностей.

Створення та практична апробація науково-методичних розробок, інноваційних авторських методик і технологій формування життєвих компетентностей, духовно-морального становлення особистості в освітньому середовищі.

Упровадження в навчально-виховний процес напрацьованих форм та методів освоєння духовно-моральних цінностей українського народу. Створення системи проектної діяльності педагогів та учнів.

Науково-методичний супровід виховання в учнів толерантності.

Організація позакласних заходів.

Укладання необхідних експериментальних матеріалів (тестів, завдань, анкет), визначення показників рівня сформованості духовно-моральних цінностей особистості.

Підготовка методичного бюлетеня.

Академік Іван Дмитрович Бех вважає, що найважливішою вимогою до формування особистості в сучасному світі та у більш віддаленій перспективі стане виховання розуміння «цінності іншої людини», морально визначеної гідності, духу, терпимості до продуктивного спілкування, до самокритичності. Науковець шляхи виховання такої особистості вбачає у створенні спеціальних розвивальних моделей, за яких людина дієво проявлялася б у згаданих якостях. Саме такий підхід, таке бачення вирішення проблеми імпонує педагогічному колективу, який готовий докласти зусиль, щоб у ході дослідно-експериментальної роботи створити таке виховне середовище, яке б дало змогу **сформувати нову сучасну модель духовно-морального виховання як засобу формування життєвих компетентностей школярів** для оптимального вирішення складних питань своєї життєдіяльності, успішного досягнення індивідуальних і суспільних цілей.

Література

1. Андрущенко В. П., Лутай В. С. Філософія освіти в Україні: стан проблеми та перспективи розвитку. *Наук. зап. АН ВШ України*. 2004. Вип. 6. С. 59–71. URL: http://www.ashsu.org/index.php?module=pagemaster&PAGE_user_op=view_page&PAGE_id=115
2. Проценко Е. Б. Духовно-ціннісні орієнтації особистості в контексті філософсько-релігійних традицій: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11. Київ, 2006. 186 с.
3. Романенко М. І. Освітня парадигма: генезис ідей та систем. Дніпропетровськ: Промінь, 2000. 160 с.
4. URL: <http://mon.gov.ua/usi-ovivni/novini/2016/06/10/%C2%ABpedago%gichna-osvita-potrebue-novix-pidxodiv%C2%BB,-liliya/>
5. URL: http://ms.detector.media/mediaprosvita/mediaosvita/mediagramotnist_tse_neobkhidne_vminnya_dlya_suchasnoi_osobistosti_liliya_grinevich/
6. URL: https://24tv.ua/ukrayina_tag1119